

А.І. Берестовий

**ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОДАТКОВОЇ ПОЛІТИКИ
УРАДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В
УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В ПОРЕФОРМЕННИЙ
ПЕРІОД: ПОГЛЯДИ ВІТЧИЗНЯНИХ
ДОСЛІДНИКІВ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ
XIX СТ. – ПОЧАТКУ XX СТ.**

Реформи 60-80-х рр. XIX ст. посилили інтерес науковців до вивчення податкової справи. Не буде перебільшенням твердження про те, що фактично до пореформеного періоду наукові кола лише побічно досліджували питання, пов'язані із сутністю податків, їх видів, змістом податкової політики як взагалі, так і тих, що стосувалися аграрного сектора. Актуальність задекларованої у статті теми полягає у тому, що, по-перше, сучасна податкова політика в українському селі потребує реформування, яке, на нашу думку, неможливе без ґрунтовного вивчення та врахування досвіду попередніх податкових перетворень; по-друге, податкові реформи 1880-х років дали поштовх процесу, в результаті якого на початку XX ст. відбулося закономірне зрівняння різних категорій селян за такими показниками, як забезпечення господарств землею, худобою та інвентарем, сплатою казенних, земських та інших зборів, однак збереження подушного податку для державних селян суттєво погіршило їхнє економічне становище і наблизило їх до колишніх поміщицьких та надільних; по-третє, на сучасному етапі відсутні історіографічні розробки із вказаної теми.

Мета дослідження – проаналізувати погляди вітчизняних дослідників останньої третини XIX – початку XX ст. на податкові перетворення уряду Російської імперії в українському селі. Об'єкт – еволюція поглядів вітчизняних науковців на трансформацію податкової політики в пореформений період. Предмет – вітчизняні історико-економічні дослідження останньої третини XIX – початку XX ст.

Зміна податкових платежів отримала широке висвітлення у тогочасній науковій літературі. Погляди вітчизняних вчених базувалися на відповідних концепціях, розроблених у західноєвропейських країнах. Так, наприклад, В.А. Лебедев проаналізував ті аспекти вчень А. Сміта, К. Арнда, Д. Рікардо, що стосувалися поземельного оподаткування [1]. На основі їхніх досліджень він довів необхідність оподаткування чистого прибутку. При цьому вказав на те, що поняття „чистого прибутку” державою і власником землі розуміється по-різному. Для селянина – це сума, що залишається у нього після сплати всіх податків і повинностей, тоді як для держави – це всі кошти, отримані від сільськогосподарської діяльності до сплати податків [1, 10]. В.А. Лебедев вивчав і способи обрахування розкладки поземельного податку, відзначаючи, що розкладка на основі кількісної характеристики є необґрунтованою, оскільки необхідно враховувати фактори, що безпосередньо впливають на прибутковість землі: розташування, кліматичні умови, якість ґрунтів тощо. Таким чином, автор обґрунтував, що обчислення розкладки поземельного податку залежить від визначення чистого прибутку від землі [1, 63]. Дослідник зазначав, що для забезпечення

максимальної ефективності поземельного податку необхідно, по-перше, встановити його пропорційність по відношенню до інших податків, по-друге, відсоток податку повинен відповідати прибуткам осіб, які його сплачують [1, 65]. Отже, для автора єдиним вірним способом для вирахування розкладки податку був кадастр, тобто безпосередня оцінка чистого прибутку [1, 69].

Порівняльний аналіз податкових перетворень у Російській імперії та Західній Європі зробив і В.П. Воронцов [2]. Він вказував на недоліки податкової політики, що полягали у нерівномірності розподілу податкового тягаря і, ґрунтуючись на досвіді західноєвропейських податкових перетворень, доводив необхідність створення прогресивної системи обкладання, що відповідало європейському досвіду у цій справі. Разом із тим поза увагою автора залишилися роботи західноєвропейських економістів-теоретиків. Дослідник, порівнюючи податкову політику в Російській імперії, Пруссії та Великобританії, лише наводить суми, виплачені населенням цих країн за податками, не посилаючись на джерела інформації, не визначаючи їх достовірність [2, 44].

Теоретичні аспекти становлення податкової системи дослідив І. Янжул [3], який вважав, що революції, війни, міжусобиці за останні два століття дуже часто були викликані ні чим іншим, як надмірним тягарем і нерівномірністю податків; історія демонструє багато випадків, писав дослідник, коли під впливом недосконалої податкової системи одні держави швидко приходили до занепаду своєї промисловості та політичної самостійності, інші численними акцизами гальмували розвиток свого економічного життя, треті нерозсудливою політикою руйнували туземну промислову діяльність і підривали народний добробут [3, 236]. Значну увагу вчений приділив історії утвердження в Російській імперії поземельного податку, зіставивши етапи його еволюції в інших країнах світу [3, 284]. Визначаючи об'єкт поземельного податку, як і більшість його колег, вважав, що ним має бути чистий прибуток із землі. Для визначення середнього земельного прибутку І. Янжул пропонував застосовувати кадастр, тобто детальний опис і оцінку прибутковості всіх земель, що оподатковуються [3, 285].

Цікавим нарисом діючого на той час законодавства стосовно натуральних повинностей є дослідження Н. Бржеського [4], у якому розкрито зміни в структурі селянських общин та норми відбування грошових і натуральних повинностей після скасування кріпосного права. Дослідник вказав на недовершеність і наявність суттєвих недоліків у селянському податковому законодавстві, неспроможність селянських общин власними силами упорядкувати податковий механізм [4, 12]. У роботі розглянуто запровадження з 1865 р. посади податкового інспектора, але водночас проілюстровано їхню незацікавленість у впорядкуванні системи сплати податків селянами [4, 13]. Н. Бржеський також піддав критиці діяльність земських начальників, на яких законом від 12 липня 1889 року було покладено контролюючу функцію щодо оподаткування селянства. Він наголошував на тому, що у згаданому законі чітко не визначено функції земських начальників [4, 14]. Автор відзначав недостатню висвітленість в

офіційних матеріалах і статистичних звітах відбування натуральних повинностей селянами, що суттєво ускладнює дослідження цієї теми. У роботі визначено основні види натуральних повинностей селян: дорожня, відбування поліцейської служби, підводна, гасіння пожеж, відбування варти, винищення шкідливих комах і тварин тощо [4, 23]. Загалом дослідник звертає увагу на економічне значення натуральних повинностей, оскільки вони прагнули використати частину трудової здатності селянина для задоволення тих чи інших державних або суспільних потреб.

Історію формування бюджетної системи та еволюцію податкової політики в Російській імперії висвітлює Т.В. Локоть [5]. Автор зазначає, що формування податкової політики в Росії відбувалося головним чином у XIX ст., коли швидко зростання державних потреб та перехід країни від натурального кріпосного господарства до грошового створили необхідні умови для інтенсивного розвитку податкової системи як засобу поповнення державної казни [5, 150]. Прослідкувавши зміну податкових платежів селянства від правління Петра I, автор констатує, що у другій половині XIX ст. податковий тягар, зокрема подушна податок, зріс [5, 163]. Основну причину цього автор вбачає у збільшенні державних видатків, насамперед на утримання боєздатної армії, потреби якої постійно зростали.

Розвиток податкової системи Російської імперії у 1880–1901 рр. був предметом дослідження П.Х. Шванебаха [6], який відзначав, що збільшення податкових платежів в останній третині XIX ст. є характерною рисою економічного розвитку не лише Російської імперії, а й усіх європейських країн, зумовлене розширенням функцій і завдань держави, колоніальним суперництвом та зростанням обсягів озброєння. Внаслідок чого в Російській імперії за 20 років податки зросли вдвічі: у 1880 р. надійшло податків на суму 565 млн крб., а у 1901 р. – 1 млрд 200 млн крб. [6, 1]. 1880–1886 рр. відзначилися перетвореннями, направленними на полегшення податкового тягара для селян за допомогою перекладання його на інші класи суспільства, які до цього часу не сплачували прямих податків, для чого було здійснено три заходи: 1) скасування соляного податку; 2) зниження викупних платежів; 3) скасування подушної податі.

Аналіз непрямого оподаткування у бюджетній системі Російської імперії здійснив С. Федорович [7], показавши, що непрямі податки приносили імперській казні мільярдні прибутки. Автор проаналізував складання щорічного розпису (бюджету), висвітливши роль і значення непрямого оподаткування, обґрунтовуючи недосконалість тогочасної податкової політики. Він запропонував, як один із шляхів поліпшення останньої, запровадження прогресивного податку на прибуток [7, 15].

Переваги непрямих податків над прямими доводив А.Н. Гур'єв [8]. Зокрема, він наводить таблицю з показниками надходження коштів до бюджетів 15 європейських країн, де прибутки від непрямих податків значно переважають прибутки від прямих. Автор розкрив сутність непрямих податків і вказав на те, що вони мають властивість зростати, при цьому не збільшуючись за розміром, а внаслідок зростання

кількості населення, поліпшення добробуту тощо [8, 17]. Таким чином, очевидно, що непрямі податки надзвичайно важливі для держав, економіка яких прогресує. Щодо прямих податків, то дослідник виділяє основний, на його думку, їх недолік – незручність обкладання ним народних мас, в першу чергу селянства [8, 110].

Цікавим дослідженням стосовно перебігу перетворень, що призвели до скасування подушного податку, є праця М. Шелгунова [9]. Автор звернув увагу на неефективність подушної податі, роботу спеціальної урядової комісії з її скасування. У проекті постанови цієї комісії йшлося про заміну предмету оподаткування „душі” на „двори”. Цей проект було розіслано земствам для розгляду і внесення відповідних пропозицій з його реалізації. Більшість земств Російської імперії відхилила його, зазначивши, що, зважаючи на економічні умови, в яких перебували платники податків, система оподаткування має бути нерівномірною [9, 53]. Також дослідник, аналізуючи селянські платежі, на основі статистичних даних доводив, що в більшості губерній Російської імперії податок становив 324 % прибутку від землі, тоді як податок із десятини поміщицької землі був у 36 разів менший [9, 60].

Неабиякий інтерес становить збірка пропозицій земських зборів щодо проекту положення про заміну подушних зборів подвірним і поземельним податком, затвердженого 10 червня 1870 р. [10]. Погляди членів губернських земських зборів умовно можна поділити на три групи: 1) ті, що обмежилися заявою про необхідність оподаткування всіх прошарків суспільства і платоспроможних сил держави; 2) ті, що висловилися на користь тієї чи іншої системи обкладання, але ухилилися від розробки нових проектів; 3) ті, що надали детальні проекти стосовно удосконалення способів стягнення податків, що впроваджувалися [10, 3]. Активну участь у розробці зазначеного проекту взяли й українські губернські збори. Наприклад, Харківські земські збори зазначали, що всі економічні сили держави мають бути рівномірно застосовані для сплати прямих податків, але разом із тим наголосили на несвоєчасності впровадження цих змін і зверталися з проханням допустити представників земства Харківської губернії до участі у вирішенні зазначеного питання [10, 11]. У пропозиціях Чернігівських земських зборів відзначено, що податок, який має розповсюджуватися на всі прошарки суспільства, має бути розподілений відповідно до чистого прибутку кожного платника. З прибутків сільського населення необхідно вирахувати викупні та оброчні платежі, сплачувані ними [10, 12]. Полтавські земські збори висловилися за перетворення подушної системи оподаткування на загальнообов'язковий податок на прибуток, який би стягувався як з різного роду майна, так і з різноманітних заробітків, промислів та інших джерел прибутку [10, 19].

Недоліки і прорахунки реформ царського уряду, зокрема податкової, досліджував А.А. Головачов [11]. Він зазначив, що 2/3 надходжень до бюджету забезпечували найбідніші верстви, насамперед селянство. Автор звернув увагу і на несправедливість непрямого оподаткування, оскільки податками

обкладалися в першу чергу предмети повсякденного вжитку, в той час, як на предмети розкоші припадав незначний відсоток оподаткування [11, 55]. Зважаючи на таку несправедливість системи оподаткування, автор довів необхідність впровадження прогресивного податку на прибутки.

Нерівномірності та занадто високим ставкам непрямих податків, якими обкладалися товари повсякденного вжитку, а отже і сплачувалися найнезаможнішими прошарками населення, присвятив свою працю А. Житков [12]. Автор розкрив процес перекладання податків, що мали сплачувати виробники, на споживачів [12, 7]. Проаналізувавши розпис державних прибутків та видатків на 1905 р., дослідник зробив висновок, що непрямі податки є основним джерелом наповнення бюджету: з 2 млрд крб. прибутку близько 1,7 млрд крб. припадає на непрямі і лише 215 млн крб. – частка прямих податків [12, 8]. У дослідженні автор, вказуючи на перевагу в Російській імперії непрямих податків над прямими, порівняв ці показники з аналогами західноєвропейських країн. Так, в Іспанії непрямі податки були вищими за прямі у 1,5 разу, в Англії – у 2,5 разу, у Франції – в 3 рази, в Російській імперії – у 9 разів [12, 15]. За розрахунками А. Житкова, у 1905 р. селянин сплачував у 48 разів більше податків за користування землею, ніж поміщик [12, 16]. При цьому аргументом на користь несправедливості такого оподаткування, на думку автора, є те, що селянам було надано найгіршу землю, відповідно і прибутки з неї були значно меншими, ніж з поміщицької.

Отже, дослідження вітчизняних вчених зазначеного періоду умовно можна поділити на три групи: 1) праці, що базувалися на історії економічних вчень Західної Європи; 2) вітчизняні теорії податкових перетворень; 3) концепції оподаткування царського уряду Російської імперії.

Таким чином, аналіз праць вітчизняних дослідників останньої третини XIX – початку XX ст. дає можливість твердити, що в процесі еволюції поглядів в історико-економічних дослідженнях більшість авторів схилиються до ідеї про доцільність реформування сучасної їм податкової системи шляхом впровадження прогресивного податку на прибутки.

КАРНІ ПОЛІТИЧНІ СПРАВИ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. ЯК ДЖЕРЕЛО ІНФОРМАЦІЇ ЩОДО СЕЛЯНСЬКИХ РОДИН ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

Багатогранний напрям вітчизняної історичної науки, окреслений умовним визначенням „аграрна історія”, має давні традиції і є одним із найбагатших на досягнення та опрацювання. У російській дореволюційній історичній школі завжди уважно ставилися до пошуку закономірностей економічного та соціального життя селянської верстви, яка забезпечувала розвиток велетенської аграрної держави. За радянського періоду вченими було багато зроблено щодо дослідження економічних відносин, суспільних метаморфоз та виявів селянського невдоволення й протестів. І в наш час тривають розробки тем, пов'язаних з українським селом, частково продовжуючи інерцію попередніх років, частково ґрунтуючись на значенні цих досліджень для традиційно аграрної української нації.

Відповідно окреслилася і співвідносна джерельна база, яку залучають вчені у своїх працях. Переважно це масові джерела, придатні до статистичного обробітку, які дозволяють прослідкувати глобальні метаморфози у загальнодержавних масштабах або, принаймні, на рівні регіону. Наприклад, опрацювання узагальнюючих документів адміністративного обліку населення – „перечневих” відомостей та генеральних таблиць ревізійних переписів, дозволили В. Кабузану [1], А. Перковському [2] уточнити чисельність різних видів селянського населення, з'ясувати окремі демографічні питання [3, 161-163]. Багаторічна кропітка робота Є. Сташевського над господарськими інвентарями казенних і приватних маєтків Правобережжя привела до появи фундаментальної праці з економіки сільського господарства XVIII – XIX ст. [4]. Тією чи іншою мірою автори різних досліджень використовували викупні документи аграрної реформи, масові збірки документів із придурення селянських виступів, матеріали адміністративного обліку тощо [5].

Однак сьогодні ставить перед істориками нові завдання, предметом наукових розвідок все частіше стають не маси, а конкретні особи. Активно розвиваються дослідження на рівні мікрорегіонів, в першу чергу, краєзнавчого характеру. Сучасне суспільство виявляє інтерес до з'ясування власної генеалогії, пошуку свідчень, хай і найскупіших, щодо своїх предків. Все це потребує залучення до наукового обігу нових видів писемних джерел, глибшого опрацювання вже відомих. Виходячи з потреб здійснення генеалогічних реконструкцій, ми можемо віділити з наявної джерельної бази чотири основні архівні групи: джерела церковного походження, документацію державно-адміністративного обліку населення, господарсько-фінансову документацію і матеріали судово-поліцейського характеру.

Кожна з них об'єднує джерела не лише за атрибутами походження та формальної подібності. Значно важливішими є відмінності, приховані в інформативному їхньому наповненні, у змісті відомостей про особу, сконцентрованих у документах

1. Лебедев В.А. О поземельном налоге. – С.Пб., 1868.
2. Воронцов В.П. Государственные доходы России сравнительно с другими странами. – С.Пб., 1907.
3. Янжул И.И. Основные начала финансовой науки. Учение о государственных доходах. – С.Пб., 1890.
4. Бржеский Н. Натуральные повинности крестьян и мирские сборы. – С.Пб., 1906.
5. Локоть Т.В. Бюджетная и податная политика России. – М., 1908.
6. Шванебах П.Х. Наше податное дело. – С.Пб., 1903.
7. Федорович С. Как собираются и на что расходуются народные деньги. – С.Пб., 1905.
8. Гурьев А.Н. Прямые и косвенные налоги. – С.Пб., 1893.
9. Шелгунов Н. Податной вопрос. – С.Пб., 1872.
10. Краткий свод предположений земских собраний, губернских по крестьянским делам присутствий и губернаторов по вопросу о преобразовании системы подушных сборов. – С.Пб., 1872.
11. Головачев А. А. Десять лет реформ 1861-1871. Издание „Вестника Европы”. – С.Пб., 1872.
12. Житков А. О налогах. – М.: Труд и воля, 1906.